

Олександр Гуржій (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА І. СКОРОПАДСЬКОГО В ОЦІНЦІ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ ІСТОРИКІВ

Ставши володарем булави — вищої ознаки влади в Україні «обох боків Дніпра» — після славного Івана Мазепи (1687–1708) і діючи фактично водночас з «гетьманом в еміграції», одним з авторів першого національного конституційного акта Пилипом Орликом (1710–42), Іван Ілліч Скоропадський, можна сказати, виявився приреченим на непопулярність серед більшості істориків майбутніх поколінь. Якщо двом першим з цих діячів присвячено сотні наукових праць (у тому числі спеціальні монографії) як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії (Росії, США, Канаді, Польщі, Швеції, Франції, ФРН і т. д.), то про життя й діяльність І. Скоропадського маємо лише кілька невеликих студій переважно загального характеру. Найчастіше у науковій літературі про нього йшлося побіжно: тоді, коли розглядалися такі постаті, як Петро І, О. Меншиков та їхнє ставлення до українців, або ж при висвітленні питань суспільно-політичного устрою Гетьманщини кінця XVII — першої чверті XVIII ст.

У цьому аспекті серед інших вирізняється хіба що стаття О. Лазаревського, спеціально присвячена родині Скоропадських. У ній, зокрема, наголошується, що чотирнадцятирічне правління І. Скоропадського було чи не найсумнішим періодом в існуванні Гетьманщини¹. Така оцінка, на наш погляд, вимагає більшої аргументованості та об'єктивності. За словами цього ж дослідника, через безхарактерність гетьмана на діяльність тогочасної адміністрації могли помітно впливати навіть управителі його господарством, а свавілля старшини досягло свого «найбільшого розвитку»².

На противагу багатьом ученим і письменникам, патріотично настроєний автор «Истории Русов или Малой России» (кінець XVIII — початок XIX ст.) вважав, що І. Скоропадський в окремих випадках міг рішуче протестувати проти рішень Петра І щодо України, як «вольной страны, бывшею только в протекции Російской, и имевшей свои права и договоры с царями»³.

Історик і археограф Д. Бантиш-Каменський у своїй «Истории Малой России», перше видання якої побачило світ у 1822 р. у Москві, подав І. Скоропадського як вірнопідданого цареві. На думку вченого, Петро I вже на час обрання того володарем булави хотів, коли б на те склалися відповідні обставини, знищити інститут гетьманства та ліквідувати автономію лівобережного регіону України. Офіційно ж початок скасування вищої національної влади, доводив дослідник, поклато призначення в 1709 р. царського резидента при гетьмані⁴. І коли місцеві жителі до «зради» І. Мазепи «мнили все еще наслаждаться прежнею свободою», то після такої для них зникла «сия обманчивая надежда», — зазначив Д. Бантиш-Каменський. Він писав, що власне постійні зради й зловживання козацької верхівки створили ґрунт для «падіння» давніх народних прав, а гетьман «слабым, безпечным нравом не только ускорил свою кончину, но и лишил ввереных попечению его сограждан драгоценнейшаго для них достоинства»⁵. Разом з тим в «Истории Малой России» автор, враховуючи спостереження шведського військового історика Г. Адлерфельда, який супроводжував короля Карла XII від початку Північної війни до Полтавської битви, зробив важливий висновок щодо того «смутного времени»: багато в чому завдячуючи організаційній діяльності І. Скоропадського, посилювався опір українців іноземним нападникам у 1708–09 рр. Також у книзі наведені факти принципового значення про таємне листування гетьмана зі «зрадником» П. Орликом і доноси старшини цареві щодо цього⁶.

Глибоко вивчаючи історію запорозьких козаків, значну увагу діяльності І. Скоропадського приділив Д. Яворницький [Еворницький]. Безпосередньо у 3-му томі «Історії запорозьких козаків» він детально схарактеризував заходи гетьмана спрямовані на поліпшення взаємин з низовиками, а також перманентне загострення стосунків з ними через антиукраїнську політику царату. Цікавим, на наш погляд, є наведений у книзі документ про те, як І. Скоропадський в 1703 р. займав ранг батуринського сотника і за особистим дорученням І. Мазепи їздив на Січ схилити запорожців до служби Російської держави, як возив туди разом з кількома московськими сановниками відповідного змісту царську грамоту. Правда, при цьому вимагає додаткового підтвердження сам факт перебування Скоропадського на посаді батуринського сотника, адже добре відомо з джерел, що з 1701 р. він був уже генеральним осавулом. Історик детально описав, як на початку свого правління володар булави зорганізував захист підвладної йому території, виступав проти спільних нападів кримчан і низовиків, що був краще поінформований про це «злое дело и смятение», ніж чиновники і військові керівники Росії, зокрема О. Мен-

шиков⁷. Важливе значення для розкриття одного з аспектів теми мають цитовані й проаналізовані Д. Яворницьким гетьманські універсали, листування, розпорядження, інші документи щодо Запорожжя, угод К. Гордієнка, П. Орлика з володарями Кримського ханства та Туреччини. В окремих випадках автор трьохтомної праці гостро полемізує з деякими дослідниками-попередниками стосовно участі І. Скоропадського в бойових діях⁸. Це необхідно врахувати при загальній оцінці останнього як військового діяча.

Д. Багалій в одній зі своїх праць назвав гетьманування І. Скоропадського «слабим»⁹, а в іншій (великій книзі) — виділив його серед деяких видатних діячів «малоросійського управління»: Марковича, Розумовського, Румянцева-Задунайського, Гудовичів, Кочубеїв (збережена авторська послідовність переліку прізвищ)¹⁰.

Авторитетна дослідниця історії українського народу Олександра Єфименко характеризувала гетьмана як «совершенно неспособного к самостоятельному и ответственному положению», через що країною правила його дружина Настя. «Слабый гетьман, — писала вчена, — вечно напуганный возможностью быть заподозренным в измене и сочувствии изменникам (мазепинцам. — *О. Г.*), не смел ни в чем проявить противодействия»¹¹. Щоправда, трохи далі вона ніби суперечить сама собі: «Мазепа, Скоропадский, Апостол — все это были старые местные люди (?), которые знали положение своей родины, дорожили ее интересами и защищали их по мере сил и разума»¹². В «Історії України та її народу» О. Єфименко знову читаємо, що старий і слабодухий гетьман ніяк не міг протидіяти владному Петрові¹³. На її погляд, чернігівський полковник П. Полуботок був людиною іншого типу, ніж І. Скоропадський, і вмів домагатися своєї мети¹⁴.

Соціальну політику І. Скоропадського щодо посполитих в загальних рисах висвітлив В. Барвінський у монографії, присвяченій становищу селянства Лівобережної України в XVII–XVIII ст. Історик простежив процес формування великої земельної власності, проаналізувавши при цьому заходи І. Мазепи й І. Скоропадського, і прийшов до висновку, що другий по інтенсивності роздачі маєтків і підкорені селян перевершив свого попередника. Загалом характеризуючи правління І. Скоропадського він назвав її «епохою доносів, искательства перед сильными людьми и лицемерия» (ніби цього не було за І. Мазепи!), визначив її, вирішальною в подальшій долі українського землеволодіння. За кращого представника тієї доби В. Барвінський визнав чернігівського полковника П. Полуботка. Для неї, на думку дослідника, стало особливо характерним, по-перше, поповнення національного класу державців «чужими елементами» — іноземцями, а, по-друге, залежність статусу місцевих можновладців

від «вірності» царській величності. Описуючи розвиток рангового землеволодіння, він помилився, коли твердив, що роздача такого виду маєтків почалася саме за Скоропадського¹⁵. Побіжно В. Барвінський приділив увагу господарству родини Скоропадських, а також «втручанню» у внутрішні справи Гетьманщини російського уряду.

М. Марина 1911 р. опублікувала на сторінках часопису «Исторический вестник» (№ 8) статтю про дружину гетьмана Анастасію Марківну, уроджену Маркович, а в народі відому як Настю. Студія ґрунтується головним чином на історичних народних переказах, оцінках сучасників. На думку її авторки, перетворення Петра I у Малоросії передбачали, насамперед, підпорядкування місцевого управління верхній владі Росії та «придушення» самобутності українців. Дослідниця переконана: країною правила власнолюбна дружина володаря булави, яка повністю підкорила собі добродушного, слабкого і поступливого чоловіка. В статті подекуди подані цікаві біографічні дані про родину Скоропадських, описані гострі стосунки Анастасії з наступним гетьманом Д. Апостолом. Зокрема, за наведеними в ній свідченнями ігумені Гамаліївського жіночого монастиря Ксенофонті, будівництво її святої обителі започаткували не Скоропадські, а генеральний осавул Антон Андрійович Гамалія в 1702 р.* Перші ж побудували головний храм в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці. Для розкриття теми важливе значення має оцінка діяльності гетьмана одним з його сучасників. М. Марина передає її дослівно так: І. Скоропадській —

«I. Целомудренно, праведно, благочесно прожил.

II. Монарху своему верно и храбро служил.

III. Храм в честь Бога и Отца соорудил.

IV. Последний дух свой Иисусу предложил.

На земле память — на небе славу вечную заслужил»¹⁶.

Як бачимо, вона певною мірою дисонує з деякими негативними оцінками в працях істориків.

Деякі біографічні відомості надibuємо в додатку до названої статті, а саме в «Листі-заповіті» А. Скоропадської на ім'я архієпископа київського і галицького від 19 грудня 1729 р.¹⁷

М. Грушевський характеризував гетьмана як «покірного і плохого», називав його «старим недотепою», яким цареві «лекше було по своїй волі обертати»¹⁸. На його думку, союз І. Мазепи з Карлом XII мав великі негативні наслідки для українського суспільно-політичного життя, бо дав «притоку» московському урядові активніше взятися до

* В історичній літературі щодо цього факту існують різні думки.

скасування національної автономії. Сам факт перенесення гетьманської резиденції з Батурина до Глухова, писав вчений, підірвав тут верховну владу й попереднє значення володаря булави. Скоропадський же разом з старшиною спромігся лише нагадувати цареві про підтвердження попередніх прав і вольностей, — був переконаний М. Грушевський¹⁹.

Такого роду негативна оцінка поширювалася не тільки у наукових виданнях, а й в історичній публіцистиці XIX — першої третини XX ст. Досить показовою щодо цього є праця Д. Мордовцева (Мордовця) «Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории». В ній значно применшується роль І. Скоропадського в суспільно-політичному житті країни. Гетьман був, наголошує Мордовцев, «человек слабый, безвольный, бесхарактерный, не умел держать... булаву и охотно, фактически, уступил ее своей умной, энергической и хорошенькой Насте...» Саме через неї, за Мордовцевим, Петро I став «заправляти» всіма «малоросійськими» справами. Автор переконаний, що «огромная историческая заслуга» Н. Скоропадської є така: за допомогою царя вона здійснила «нравственное и политическое объединение Великой и Малой России»²⁰.

Глибоко вивчаючи економічну політику російського уряду супроти Лівобережної України в 1710–30 рр., І. Джиджора дійшов висновку, що по «нещасливій мазепинській справі» в регіоні настали часи «релятивного спокою», яким, проте, не зміг скористатися для розвою держави «безсилий» гетьман. На думку дослідника, диспропорція між заходами, що їх вживав І. Скоропадський, та результатами гетьманських «внесень» була настільки велика, що інвертації його в справі, зокрема торгівлі, залишилися майже непомітні²¹. Історик характеризував гетьмана як людину дуже обмежену, що «не особливо здавав собі справу з ваги цілого сього питання і не показав особливої ініціативи в обороні автономії України в торговельних справах, інтервенюючи звичайно на підставі поодиноких купецьких скарг». І. Джиджора рішуче протиставляє Скоропадському деяких інших старшин — вже згаданого вище наказного гетьмана П. Полуботка, а особливо — володаря булави в 1727–34 рр. Д. Апостола, одного «з кращих історичних українських діячів», «рішучого автономіста»²².

1932 р. у Львові побачила світ невелика за обсягом (32 неповні сторінки), але концептуальна за змістом брошура Т. Коструби «Гетьман Іван Скоропадський (1708–22)». У ній подана загальна характеристика складної ситуації, що склалася в Гетьманщині на початку XVIII ст., і стисло описані біографія й діяльність володаря булави. За переконанням автора, чотирнадцятилітнє правління І. Скоропадського мало велике в цілому значення для країни, бо він прагнув зупинити

«розгін» антиукраїнської політики Петра І і врятувати в автономії те, що ще було можна. У той тяжкий час, наголосив історик, гетьман зумів зберегти багато здобутого й відсунути «грозячі удари» — у чому могло пересвідчитися українське громадянство, як І. Скоропадського не стало. Походження родини Скоропадських Т. Коструба пов'язав безпосередньо з польськими виселенцями.

Д. Дорошенко в «Нарисі історії України», виданому вперше у Варшаві в 1932–33 рр., написав, що І. Скоропадський належав до групи мазепинців, «але події заскочили його так, що він мусив залишитися на стороні Москви». На долю гетьмана, зауважував автор, «випало тяжке завдання: рятувати, що можна було, з автономії Гетьманщини, яку цар Петро по полтавській катастрофі намірився звести нанівець»²³.

Певною мірою погодився з такою точкою зору І. Крип'якевич, готуючи в 1938 р. до друку власну велику «Історію України». Він також вважав І. Скоропадського за одного з діяльних співучасників Мазепиних планів, хоча докладно й не обґрунтував таке принципове твердження²⁴.

Небагато фактичного матеріалу про гетьмана вміщено в брошурі О. Прицака «Рід Скоропадських. Історично-генеалогічна студія» (Львів, 1938). В ній наголошено: «Щоби змалювати його діяльність, треба б спеціальної монографії».

В. Дядиченко, аналізуючи стан розробки теми про суспільно-політичний устрій Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. зазначив, що такі історики як Д. Бантиш-Каменський і М. Маркевич помітно розширили джерельну базу наукових пошуків порівняно з попередниками за рахунок архівів Малоросійської колегії й І. Скоропадського. Він високо оцінив праці О. Лазаревського з історії регіону безпосередньо за те, що той зумів показати представників державницької еліти, в тому числі й І. Скоропадського, як запеклих кріпосників, багатства яких створювалися за рахунок визиску народних мас. Історик певною мірою описав взаємини володаря булави з урядом Росії, персонально Петром І, з підлеглими старшинами, показав процес поступового обмеження автономії України. На його думку, під впливом реформувань сюзерена гетьман робив спроби перетворити південну частину Лівобережжя в район високоякісного ґютюництва, також відіграв значну роль у справі обмеження селянських переходів. Як і більшість дослідників, В. Дядиченко вважав елекцію І. Скоропадського не обранням, а прямим призначенням «згори». При викладі окремих біографічних фактів, стосовно гетьмана, він припустився деяких неточностей. Так, на сторінках монографії вченого йдеться про перебування І. Скоропадського 1687 р. на посаді

стародубського полкового писаря. Проте джерела цього не підтверджують²⁵.

1993 р. на сторінках журналу «Розбудова держави» (№ 7) письменник Валерій Шевчук подав статтю під досить гучною назвою «Іван Скоропадський та його спроби врятувати українську державність». У студії, як зазначив сам автор, накидано багато «каміння» в бік І. Скоропадського, звинувачено того в «зраді» свого гетьмана й у «зговорі» із поневолювачами українського народу, «з сатрапом із сатрапів, свавільним, нещадним і аморальним» Петром І. Разом з тим, дуже побіжно, на підставі лише кількох опублікованих документів, мовиться й про окремі, переважно формальні, спроби гетьмана виступити на захист національної автономії та його «тихий», «безкровний» бунт. Попри все, робить висновок В. Шевчук, І. Скоропадський не був безпринципним «підніжком» царя.

М. Котляр і С. Кульчицький в одній з недавніх узагальнюючих праць з історії України, розрахованій на масового читача, також схарактеризували лівобережного керманіча «слабим правителем», який не дбав про збереження регіональної автономії й лише запобігав перед царськими властями²⁶.

А такі відомі вчені, як В. Антонович, В. Бец, М. Костомаров, О. Апанович і деякі інші, взагалі оминули постать І. Скоропадського у своїх студіях, спеціально присвячених гетьманам України і кошовим отаманам Запорозької Січі²⁷.

Про незадовільний стан розробки теми «Гетьман І. Скоропадський як політичний діяч», можна судити з оригінальної праці В. Смолія та В. Степанкова «Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації» (К., 1997).

Значний фактичний матеріал про соціально-економічну й політичну діяльність І. Скоропадського «розпорошений» по сторінкам ґрунтовних праць Н. Полонської-Василенко, В. Панащенко, В. Горобця, Л. Мельника, а також деяких інших сучасних істориків²⁸. Зокрема В. Панащенко, всебічно характеризуючи соціальну еліту Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст., зрозуміло не могла поминути родину Скоропадських. Вона навела важливий фактичний матеріал про їх земельні багатства, приділила увагу побуту гетьманської сім'ї, склала оригінальні «таблиці» оточення Івана Ілліча й ступенів старшинської служби²⁹. Правда, дослідниця не ставила своїм завданням і тому не висвітлила сюжети про дружину володаря булави й її місце серед тогочасного державницького представництва, а брата — Василя Ілліча визначила чернігівським полковником. Останнє для нас становить особливий інтерес тим більше, що відомі нам джерела умовчують про факт перебування на полковницькій посаді брата гетьмана. На

жаль, в іншій своїй праці «Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.)» В. Панашенко вже не подає В. Скоропадського серед чернігівських полковників.

Вивчаючи українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст., В. Горобець дійшов принципового висновку, що з 1708 р. царський уряд почав особливо активно втручатися в кадрову політику гетьманата, а 1710 р. київський генерал-губернатор В. Голіцин сформулював основні напрями російської політики стосовно України. На думку історика, запровадження царської резидентури 1709 р. на території лівобережного регіону істотно обмежило повноваження володаря булави і стало кроком на шляху скасування інституту гетьманства. Також він підтримує точку зору попередників з приводу того, що поширення дії царських указів 1714–18 рр. щодо «заповідних товарів», за якими українським торговим людям заборонялося вивозити певні види товарів на Захід, а наказувалося продавати їх у вигідних для Росії містах, призводило до примусової інтеграції господарського комплексу Гетьманщини до російського ринку. Загалом політику Петра I стосовно українців В. Горобець оцінив як таку, що становила перехідний етап від старих «московських» підходів до «імперських» тенденцій³⁰.

Окрім того, Л. Мельник 1997 р. видрукував навчальний посібник для студентів історичних факультетів і викладачів вузів «Гетьманщина першої чверті XVIII століття» (Київ), у якому на підставі опублікованих джерел і деяких спеціальних історичних праць розглянув питання, пов'язані з наступом царизму на автономію Гетьманщини, політичною владою, становищем війська, фінансами і грошовим обігом у регіоні, тощо. На думку автора посібника, доба, яку він висвітлив, є однією з найяскравіших в історії Лівобережної України.

Важливий довідковий характер має студія В. Кривошея про урядників старшинської адміністрації Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. У ній на підставі джерел встановлено зокрема термін перебування І. Скоропадського у ранзі генеральних осавула й бунчужного, стародубського полковника і т. д.³¹

Серед вчених далекого зарубіжжя постаті І. Скоропадського приділив увагу професор Колумбійського університету (США) Кларенс Меннінг. У своїй книзі «Історія України» автор наголосив на політичному слабосиллі гетьмана і на тому, що запровадження Малоросійської колегії сталося внаслідок поширення хабарництва в колі старшин і боротьби з ним Петра I. На думку дослідника, ця установа була призначена для нагляду за «справедливістю» місцевої адміністрації на чолі з володарем булави. Завдяки їй, зазначається в праці, більшість важливих функцій воїнства у мирний час переклали на російське

керівництво гарнізону в Україні. К. Меннінг переконаний: І. Скоропадський протестував проти заснування Малоросійської колегії й саме відмова на його петицію прискорила його смерть. Американський дослідник пише, що Д. Апостол зробив більше ніж попередник, а саме спробував кодифікувати українські закони, протидівав козацькій верхівці у встановленні контролю над розподілом земельних багатств, тоді, коли за І. Скоропадського почалося втягування рядових козаків у «кріпацтво». Метою ж старшин стало утворення аристократичної республіки на зразок Речі Посполитої або самовладного правління Москви³².

Костянтин Кононенко в праці «Україна та Росія. Історія економічних зв'язків між Україною та Росією (1654–1917)», видану у Вісконсіні 1958 р., ґрунтуючись на студіях О. Лазаревського, В. Мякотіна, О. Оглоблина, М. Слабченка та деяких інших, дещо перебільшив, коли написав: протягом гетьманства І. Скоропадського частина козаків перетворилась на кріпаків російських магнатів. Тільки значно пізніше, зазначив автор, окремі з них здобули свободу. Порівнюючи становище посполитих в Україні й Росії, він прийшов до висновку, що в першій ставлення до селян було гуманнішим, бо тут були сильні традиції козаків — захисників народних прав. Кріпосне право, на його думку, в Гетьманщині розглядалося «як трамплін прав народу чужоземної влади»³³.

З точки зору іншого американського дослідника, професора Університету економічних досліджень Ніколса (Миколи) Чировського національний суверенітет Гетьманщини тривав до Полтавської битви в 1709 р. — до початку російського «тиску», запровадженого царем. Відтоді уряд Московії систематично готував злиття автономії українців з абсолютиським правлінням, скрізь по країні засновуючи російські поселення, — наголосив учений. Це супроводжувалося посиленням соціального й національного гніту, активізацією продажу землі селян³⁴.

Характеристиці й складу загалом всієї старшинської адміністрації Гетьманщини присвятив двотомну працю Джорж Гаєцький³⁵.

Зенон Когут у монографії про російський централізм і українську автономію в 1760–1830 рр. звернув увагу і на передісторію цього питання. Зокрема він зазначив, що Петро I прагнув «зміцнити» вірність українців, а тому закликав І. Скоропадського на ознаку дружби між обома народами видати заміж свою дочку за російського сановника. Цар, проводячи політику, спрямовану на подолання місцевого сепаратизму, хотів якомога більше взяти від економіки і людських ресурсів Лівобережжя. В зв'язку з цим Петро I визначив торгові шляхи для українських купців, встановив монополію на товари, ввів додаткові

податки на імпорт-експорт. За переконанням американського історика, такі нововедення помітно зменшили прибутки Гетьманщини і збільшили їх на користь Росії, підірвали старі економічні зв'язки першої. 1721 р., після завершення Північної війни, пише автор, імператор остаточно взяв Малоросію «в руки». Відновити статус гетьманату рівня 1709 р. зумів лише К. Розумовський у другій половині XVIII ст.³⁶

Названими розвідками фактично і обмежується безпосередня інтерпретація поставленого нами питання.

Власну ж оцінку державній та військовій діяльності володаря булави автором цієї статті подано в монографії «Гетьман Іван Скоропадський» (К., 1998).

¹ Лазаревський А. М. Люди Старой Малороссии. I. Семья Скоропадских (1674–1758 г.) // Исторический вестник. — 1880. — № 8. — С. 713.

² Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). Историко-юридический очерк. — К., 1908. — С. 65; Его же. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. — Харьков, 1898. — С. 37.

³ Історія Русов или Малой России. Сочинение Георгія Конискаго, архієпископа белоруссаго. — Ч. 2. — М., 1846. — С. 25.

⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 400, 405.

⁵ Там же. — С. 420, 426.

⁶ Там же. — С. 418.

⁷ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. — К., 1991. — С. 245–247, 299–304, 313.

⁸ Там же. — С. 474.

⁹ Багалей Д. И. Новый историк Малороссии. Рец. На книгу А. М. Лазаревского «Описание Старой Малороссии. — Т. 1. Стародубский полк». — СПб., 1891. — С. 112.

¹⁰ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 43

¹¹ Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 300, 301.

¹² Там же. — С. 321.

¹³ Єфименко О. Я. Історія України та її народу. — К., 1992. — С. 136.

¹⁴ Там же. — С. 137.

¹⁵ Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. — Харьков, 1909. — С. 79–88, 98.

¹⁶ Марина М. М. Гетманша Скоропадская, урожденная Анастасия Марковна Маркович (1667–1729) // Исторический вестник, 1911. — № 8. — С. 536.

¹⁷ Там же. — С. 548–550.

¹⁸ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — С. 381, 382, 392; Його ж. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих шкіл середніх. — К., 1991. — С. 166.

¹⁹ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — С. 387, 388.

- ²⁰ Мордовцев Д. Л. Собрание сочинений. — Т. 36. — СПб., 1902. Женщины первой половины XVIII века. — С. 16, 17, 19.
- ²¹ Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. — К., 1930. — С. 1, 2.
- ²² Там же. — С. 57, 131.
- ²³ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 391.
- ²⁴ Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 220.
- ²⁵ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 18, 22, 39, 88, 225.
- ²⁶ Котляр М. Ф., Кульчицький С. В. Довідник з історії України. — К., 1996. — С. 158.
- ²⁷ Антонович В. И., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. — К., 1883; Костомаров М. Історія України в життєписях визначніших її діячів. — К., 1991; Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993.
- ²⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. — Т. 2. Від половини XVII сторіччя до 1923 року. — Мюнхен, 1976; Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII — XVIII ст.). — К., 1995; Її ж. Полкове управління в Україні (середина XVII — XVIII ст.). — К., 1997; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995; Його ж. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. — К., 1998; Мельник Л. Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709): Навч. Посібник. — К., 1995; Його ж. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. — К., 1997.
- ²⁹ Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини. — С. 40–42, 53.
- ³⁰ Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації... — С. 50, 51.
- ³¹ Кривошея В. В. Українська козацька старшина. — Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. — К., 1997. — С. 9, 10, 84.
- ³² Manning C. The story of the Ukraine. — New York, 1947. — P. 90, 132, 135.
- ³³ Kononenko K. Ukraine and Russia. A history of the economic relations between Ukraine and Russia (1654–1917). — Milwaukee; Wisconsin, 1958. — P. 10, 12.
- ³⁴ Chirovsky N. Old Ukraine: it's socio-economic history prior to 1781. — Madison (New Jersey). — 1963. — P. 26, 229, 237.
- ³⁵ Gajecky G. Cossack administration of the Hetmanate. — Cambridge, 1978. — Vol. 1; Vol. 2.
- ³⁶ Kohut Zenon E. Russian centralism and ukrainian autonomy. Imperial absorption of the Hetmanate 1760 s. — 1830 s. — Cambridge, 1988. — P. 70, 71, 74.